ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

ESHITISHIDA NUQSONI BO‘LGAN BOLALARDA OG‘ZAKI NUTQNI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

Sultanova Jasmina Quatbay qizi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti Maktangacha va boshlang‘ich talim Maxsus pedagogika: Logopediya 2-kurs talabasi

Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20186747

Annotatsiya: Ushbu maqolada eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda og‘zaki nutqni shakllantirish metodikasi ilmiy-pedagogik va logopedik nuqtayi nazardan yoritiladi. Eshitish analizatoridagi buzilishlar bolaning nutqni eshitib idrok etishi, tovushlarni farqlashi, so‘z boyligini egallashi, grammatik qurilmani o‘zlashtirishi va ravon og‘zaki muloqotga kirishishida turli qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Shu sababli bunday bolalar bilan olib boriladigan korreksion-logopedik ishlar erta aniqlash, audiologik baholash, eshitish apparati yoki koxlear implantdan foydalanish, eshituv idrokini rivojlantirish, talaffuzni shakllantirish, lug‘at boyligini kengaytirish, dialogik nutqni rivojlantirish hamda ota-onalar bilan hamkorlikni o‘z ichiga olishi kerak. Maqolada eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda og‘zaki nutqni shakllantirishning bosqichlari, metodik talablari va amaliy usullari keng tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Eshitish nuqsoni, og‘zaki nutq, logopediya, surdopedagogika, eshituv idroki, talaffuz, lug‘at boyligi, koxlear implant, eshitish apparati, kommunikativ rivojlanish.

Bolalarda nutqning to‘g‘ri shakllanishi ularning bilish faoliyati, tafakkuri, muloqot madaniyati va ijtimoiy moslashuvi bilan bevosita bog‘liq. Bola atrof-muhitdagi tovushlarni eshitish, kattalar nutqini idrok etish, so‘zlarni takrorlash va nutqiy tajriba orqali og‘zaki nutqni egallaydi. Shu sababli eshitish funksiyasidagi buzilishlar bolaning nutqiy rivojlanishiga jiddiy ta’sir ko‘rsatadi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti eshitish yo‘qotilishi bolalarda til rivojining kechikishi, muloqot qiyinchiliklari va ta’limdagi muammolarga olib kelishi mumkinligini qayd etadi [1]. Shuning uchun eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda og‘zaki nutqni shakllantirish masalasi logopediya, surdopedagogika, maxsus psixologiya va tibbiyot sohalarining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda og‘zaki nutqni shakllantirish oddiy nutq o‘rgatish jarayoni emas. Bu jarayon eshituv idrokini rivojlantirish, nutq tovushlarini farqlash, artikulyatsiyani shakllantirish, nafas va ovozni boshqarish, lug‘at boyligini kengaytirish, grammatik tuzilmani o‘zlashtirish va muloqotga kirishish ko‘nikmalarini rivojlantirishni o‘z ichiga oladi. CDC ma’lumotlariga ko‘ra, eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar erta aralashuv xizmatlarini imkon qadar tez, ideal holatda 6 oylikkacha boshlashi kerak [2]. Demak, eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda og‘zaki nutqni shakllantirishda erta diagnostika, individual yondashuv va tizimli logopedik-surdopedagogik ishlar hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda nutq rivojlanishi eshitishning saqlanganlik darajasi, nuqsonning paydo bo‘lgan vaqti, bola eshitish apparati yoki koxlear implantdan foydalanishi, oilaviy nutqiy muhit hamda korreksion ishlarning qanchalik erta boshlanganiga bog‘liq. Agar bola nutqni egallashdan oldin eshitish qobiliyatini yo‘qotgan bo‘lsa, uning og‘zaki nutqni mustaqil shakllantirishi qiyinlashadi. Chunki u kattalar nutqini to‘liq eshitmaydi, so‘zlarning tovush tarkibini aniq qabul qila olmaydi, nutq ohangi, urg‘u, intonatsiya va talaffuz namunalarini yetarlicha o‘zlashtirmaydi. Natijada so‘z boyligi cheklanishi, grammatik tuzilish sust shakllanishi, talaffuzda noaniqliklar va nutqning ravonligida qiyinchiliklar kuzatiladi. Eshitishida qisman nuqsoni bo‘lgan bolalarda esa ayrim tovushlarni eshitish va farqlash qiyin kechadi. Masalan, jarangsiz va jarangli undoshlar, shovqinli tovushlar, so‘z oxiridagi tovushlar yoki past eshitiladigan qisqa bo‘g‘inlar noto‘g‘ri idrok etilishi mumkin. Bu holat bolaning talaffuzi, so‘zlarni tushunishi va yozma nutqni egallashiga ham ta’sir ko‘rsatadi. ASHA eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar bilan ishlashda dastlab to‘liq audiologik baholashdan keyin til va kommunikatsiya ehtiyojlarini hisobga olish muhimligini ta’kidlaydi [3]. Shu sababli logopedik ish eshitish holatini aniqlash, bolaning real nutqiy imkoniyatlarini baholash va individual dastur tuzishdan boshlanishi kerak.

Eshitish nuqsonini erta aniqlash og‘zaki nutqni shakllantirishning asosiy shartlaridan biridir. Bola hayotining dastlabki yillarida miya nutq tovushlarini qabul qilish va qayta ishlashga juda sezgir bo‘ladi. Shu davrda eshituv stimulyatsiyasi yetarli bo‘lmasa, nutq tovushlarini farqlash va og‘zaki nutqni egallash kechikishi mumkin. Erta diagnostika quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

-birinchidan, bolaning eshitish holatini audiologik tekshiruvdan o‘tkazish;

-ikkinchidan, eshitish yo‘qotilishining darajasi va turini aniqlash;

-uchinchidan, eshitish apparati yoki koxlear implantga ehtiyoj bor-yo‘qligini belgilash;

-to‘rtinchidan, logopedik va surdopedagogik reabilitatsiya yo‘nalishini tanlash;

beshinchidan, ota-onalarga bolaning nutqiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha tavsiyalar berish.

Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda diagnostika faqat tibbiy tekshiruv bilan cheklanmasligi kerak. Logoped bolaning nutqni tushunish darajasi, tovushlarga munosabati, ovoz chiqarishi, mimika va imo-ishoradan foydalanishi, so‘z boyligi, artikulyatsion apparat holati va kommunikativ faolligini ham o‘rganadi.

Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda og‘zaki nutqni shakllantirishda individual yondashuv muhim metodik talab hisoblanadi. Chunki har bir bolaning eshitish darajasi, nutqiy tajribasi, psixologik holati, oilaviy muhiti va texnik vositalardan foydalanish imkoniyati turlicha bo‘ladi. Individual yondashuvda quyidagi omillar hisobga olinadi:

-bolaning yoshi;

-eshitish nuqsonining darajasi;

-eshitish apparati yoki implantdan foydalanish holati;

-nutqning shakllanganlik darajasi;

-bola qaysi tovushlarni eshitishi va farqlashi;

-artikulyatsion apparat harakatchanligi;

-ota-onaning korreksion jarayondagi ishtiroki;

-bolaning qiziqishi va emotsional holati.

Masalan, eshitish apparatini yangi taqqan bola bilan avvalo tovushlarga e’tibor qaratish, oddiy ovozlarni farqlash, tovush manbasini aniqlash kabi mashqlar bajariladi. Koxlear implant o‘rnatilgan bolada esa tovushni idrok etish va uni ma’noli nutq bilan bog‘lash bosqichma-bosqich rivojlantiriladi. NIDCD ma’lumotiga ko‘ra, eshitish apparatlari tovushlarni kuchaytirsa, koxlear implantlar shikastlangan ichki quloq qismlarini chetlab o‘tib, eshitish nervini bevosita stimulyatsiya qiladi; implant orqali eshitish esa vaqt davomida o‘rganishni talab etadi [4].

Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda og‘zaki nutqni shakllantirishning birinchi muhim bosqichi eshituv idrokini rivojlantirishdir. Bola tovushni eshitishi, uni boshqa tovushlardan farqlashi, tovush manbasini aniqlashi va nutq tovushlarini ma’noli birlik sifatida qabul qilishni o‘rganishi kerak. Eshituv idrokini rivojlantirish quyidagi bosqichlarda olib boriladi:

1. Tovushga e’tibor qaratish.

Bu bosqichda bola turli tovushlarga javob berishga o‘rgatiladi. Masalan, qo‘ng‘iroq, baraban, qarsak, o‘yinchoq ovozi, musiqa yoki kattalar ovozi eshittiriladi. Bola tovushni eshitganda qarashi, qo‘l ko‘tarishi, predmetni ko‘rsatishi yoki harakat bilan javob berishi mumkin.

2. Tovush manbasini aniqlash.

Bola tovush qayerdan kelayotganini topishga o‘rganadi. Bu mashq eshituv diqqatini rivojlantiradi. Masalan, logoped bolaning orqa, yon yoki old tomonidan tovush chiqaradi, bola esa tovush manbasini ko‘rsatadi.

3. Nutqiy va nonutqiy tovushlarni farqlash.

Bu bosqichda bola musiqa, hayvonlar ovozi, transport tovushi, qarsak kabi nonutqiy tovushlarni hamda “a”, “u”, “m”, “pa”, “ma” kabi nutqiy tovushlarni farqlashga o‘rganadi.

4. So‘zlarni eshitib farqlash.

Bola bir-biridan tovush tarkibi jihatdan farq qiluvchi so‘zlarni ajratadi: “olma – non”, “mashina – qo‘g‘irchoq”, “katta – kichik”. Keyinchalik fonetik jihatdan yaqin so‘zlar bilan ishlanadi: “gul – kul”, “bor – bol”, “tom – dom”.

5. Gaplarni eshitib tushunish.

Bola oddiy topshiriqlarni eshitib bajaradi: “Koptokni ol”, “Qizil kubikni ber”, “Mashinani stolga qo‘y”. Bu bosqich og‘zaki nutqni tushunish va bajarish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda talaffuzni shakllantirish murakkab va bosqichli jarayondir. Chunki bola ko‘plab tovushlarni aniq eshitmagani sababli ularni to‘g‘ri talaffuz qilishda ham qiynaladi. Shuning uchun talaffuz ustida ishlash eshituv idroki, artikulyatsiya, nafas va ovoz mashqlari bilan birgalikda olib boriladi. Talaffuzni shakllantirishda avvalo bolaning artikulyatsion apparati tekshiriladi. Til, lab, jag‘, yumshoq tanglay harakatchanligi baholanadi. Zarur hollarda artikulyatsion gimnastika qo‘llaniladi. Masalan, “Tabassum”, “Naycha”, “Soat”, “Ot chopmoqda”, “Qo‘ziqorin” kabi mashqlar lab va til mushaklarini faollashtiradi. Keyingi bosqichda unli tovushlar ustida ishlanadi. Unlilar eshitish va talaffuz qilish jihatidan nisbatan osonroq bo‘lgani uchun bola avval “a”, “o”, “u”, “i” kabi tovushlarni aytishga o‘rgatiladi. So‘ng undosh tovushlar bosqichma-bosqich shakllantiriladi. Tovushni qo‘yishda ko‘rish, eshitish va taktil sezgilar birgalikda qo‘llanadi. Bola logopedning lab va til holatini ko‘radi, tovushni eshitadi, ayrim hollarda qo‘lini tomoq yoki labga qo‘yib ovoz tebranishini sezadi. Bunday multisensor yondashuv eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar uchun juda muhimdir. Tovush qo‘yilgach, uni bo‘g‘in, so‘z, so‘z birikmasi, gap va mustaqil nutqda mustahkamlash ishlari olib boriladi. Masalan: “ma”, “mo”, “mu”; “moma”, “mashina”; “men mashina oldim”. Bu bosqichda tovushni avtomatlashtirish asosiy vazifa hisoblanadi.

Og‘zaki nutqning rivoji lug‘at boyligi bilan bevosita bog‘liq. Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda so‘z boyligi ko‘pincha cheklangan bo‘ladi, chunki ular atrofdagilar nutqini to‘liq eshitmaydi va tasodifiy nutqiy tajribadan yetarlicha foydalana olmaydi. Shu sababli yangi so‘zlarni maxsus metodik yo‘l bilan o‘rgatish zarur. Lug‘at ustida ishlashda real predmet, rasm, harakat va vaziyatdan foydalanish samarali. Masalan, “olma” so‘zini o‘rgatishda bola haqiqiy olmani ko‘radi, ushlaydi, hidlaydi, rasmiga qaraydi va so‘zni takrorlaydi. Bu so‘zning ma’nosini mustahkam egallashga yordam beradi. Lug‘at boyligini rivojlantirish quyidagi yo‘nalishlarda olib boriladi:

-predmet nomlarini o‘rgatish;

-harakat bildiruvchi so‘zlarni o‘rgatish;

-sifatlarni o‘rgatish;

-son va miqdor tushunchalarini shakllantirish;

-makon va vaqt bildiruvchi so‘zlarni o‘rgatish;

-kundalik muloqotda zarur iboralarni o‘rgatish.

So‘zlar alohida yodlatilmasdan, gap ichida qo‘llanishi kerak. Masalan, “koptok” so‘zi “Koptok dumaladi”, “Qizil koptok”, “Koptokni menga ber” kabi gaplar orqali mustahkamlanadi. Bu usul bolaning so‘zni vaziyatga mos qo‘llashiga yordam beradi.

Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda grammatik qurilma ham sust rivojlanishi mumkin. Ular so‘zlarni gapda to‘g‘ri bog‘lash, qo‘shimchalardan foydalanish, kelishik, ko‘plik, egalik, zamon shakllarini to‘g‘ri qo‘llashda qiynaladilar. Grammatik nutqni shakllantirish oddiy gaplardan boshlanadi. Avval ikki so‘zli gaplar o‘rgatiladi: “Ona keldi”, “Koptok bor”, “Men oldim”. So‘ng gaplar kengaytiriladi: “Ona uyga keldi”, “Men qizil koptok oldim”, “Bola katta mashina haydayapti”.

Grammatik mashqlar ko‘proq amaliy vaziyatda tashkil etilishi kerak. Masalan, o‘yinchoqlar yordamida “Kim nima qilyapti?”, “Nima qayerda turibdi?”, “Kimga nima berding?” kabi savollar orqali bola gap tuzishga o‘rgatiladi. Grammatik nutqni rivojlantirishda quyidagi mashqlar samarali:

-rasm asosida gap tuzish;

-predmetlarni solishtirish;

-harakatni tasvirlash;

-savolga to‘liq javob berish;

-gapni davom ettirish;

-so‘zlarni tartib bilan joylashtirib gap tuzish;

-kichik hikoya tuzish.

Og‘zaki nutqni shakllantirishning asosiy maqsadi bolaning muloqotga kirisha olishini ta’minlashdir. Shuning uchun eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda dialogik nutqni rivojlantirish alohida ahamiyatga ega. Dialogik nutq bolaning suhbatdoshni eshitishi, savolni tushunishi, javob qaytarishi, navbat kutishi, o‘z fikrini izchil aytishi va muloqotni davom ettirishini talab qiladi. Bu ko‘nikmalar maxsus mashqlar orqali shakllantiriladi. Dastlab sodda savol-javoblar o‘rgatiladi:

– Bu nima?
– Bu koptok.

– Koptok qanday?
– Koptok qizil.

– Koptok qayerda?
– Koptok stol ustida.

Keyinchalik rolli o‘yinlar qo‘llaniladi. Masalan, “Do‘kon”, “Shifokor”, “Mehmon kutish”, “Bog‘cha”, “Oila” kabi o‘yinlarda bola muloqot vaziyatiga mos so‘z va iboralardan foydalanadi. Bu usul nutqni hayotiy vaziyat bilan bog‘lashga yordam beradi.

Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda og‘zaki nutqni shakllantirishda eshitish apparati yoki koxlear implant muhim yordamchi vosita bo‘lishi mumkin. Biroq texnik vositaning o‘zi nutqni avtomatik shakllantirib bermaydi. Bola eshitayotgan tovushlarni idrok etish, farqlash, ma’nosini tushunish va nutqda qo‘llashni maxsus mashg‘ulotlar orqali o‘rganadi. Koxlear implant yoki eshitish apparatidan keyingi logopedik ishda quyidagi yo‘nalishlar muhim:

-tovushlarga e’tibor berish;

-tovushlarni farqlash;

-nutq tovushlarini ajratish;

-so‘zlarni eshitib tushunish;

-gaplarni anglash;

-mustaqil og‘zaki nutqni rivojlantirish.

Bu jarayonda audiolog, surdopedagog, logoped va ota-onalar hamkorligi zarur. ASHA eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda kommunikatsiya rivoji bo‘yicha mutaxassislararo yondashuv zarurligini ta’kidlaydi [3].

Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda og‘zaki nutqni shakllantirishda ota-onalar eng muhim hamkorlardan biridir. Bola kunning asosiy qismini oilada o‘tkazadi, shuning uchun uy sharoitidagi muloqot muhiti nutq rivojiga bevosita ta’sir qiladi. Ota-onalar quyidagi tavsiyalarga amal qilishi kerak:

-bola bilan tez-tez va aniq gaplashish;

-gapirganda yuzini bolaga qaratish;

-so‘zlarni ravshan, lekin baqirmasdan aytish;

-harakatlarni so‘z bilan izohlash;

-bolaning javob berishini kutish;

-so‘zlarni rasm, predmet va harakat bilan bog‘lash;

-eshitish apparati yoki implantning ishlashini nazorat qilish;

-logoped bergan mashqlarni uyda muntazam bajarish;

-bolani xato uchun koyimaslik, aksincha rag‘batlantirish.

CDC erta aralashuv xizmatlari doirasida mutaxassislar ota-onaga kundalik hayotga til va kommunikatsiya mashqlarini kiritishni o‘rgatishi mumkinligini qayd etadi [2]. Shuning uchun ota-onaning faolligi logopedik ish samaradorligini oshiradi.

Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda og‘zaki nutqni shakllantirishda bir qator metodik talablar mavjud.

Birinchidan, mashg‘ulotlar tizimli va muntazam bo‘lishi kerak. Bitta mashqni bir necha marta takrorlash, yangi materialni avvalgi bilimlar bilan bog‘lash zarur.

Ikkinchidan, ko‘rgazmalilikdan keng foydalanish lozim. Rasm, predmet, harakat, mimika, lab harakati va yozuv elementlari bolaning nutqni tushunishini osonlashtiradi.

Uchinchidan, mashg‘ulotlar bolaning yoshiga va eshitish imkoniyatiga mos bo‘lishi kerak. Haddan tashqari murakkab topshiriqlar bolaning qiziqishini pasaytiradi.

To‘rtinchidan, eshituv, ko‘ruv va harakat analizatorlari birgalikda ishga solinishi kerak. Bola tovushni eshitadi, logoped artikulyatsiyasini ko‘radi, o‘zi takrorlaydi va kerak bo‘lsa, harakat bilan mustahkamlaydi.

Beshinchidan, og‘zaki nutq muloqot bilan bog‘lanishi lozim. Bola so‘zlarni faqat takrorlamasligi, balki ulardan ehtiyojini bildirish, savol berish, javob qaytarish va fikrini ifodalash uchun foydalanishi kerak.

Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda og‘zaki nutqni shakllantirish uzoq muddatli, bosqichli va kompleks jarayondir. To‘g‘ri tashkil etilgan logopedik-surdopedagogik ishlar bolaning eshituv idroki, talaffuzi, lug‘at boyligi, grammatik nutqi va kommunikativ faolligini rivojlantiradi. Muhokama jarayonida shuni ta’kidlash kerakki, og‘zaki nutqni shakllantirishda faqat texnik vositalarga tayanish yetarli emas. Eshitish apparati yoki koxlear implant bola uchun tovush dunyosiga kirish imkonini beradi, ammo nutqni anglash, tovushlarni farqlash, so‘zlarni tushunish va muloqotda qo‘llash maxsus pedagogik-logopedik mashg‘ulotlar orqali shakllanadi. Shuningdek, bolani faqat og‘zaki nutqqa majburlash emas, balki uning umumiy kommunikativ ehtiyojini hisobga olish muhim. Ayrim bolalarda og‘zaki nutq bilan birga imo-ishora, rasmli kartochkalar, yozuv elementlari yoki boshqa qo‘shimcha kommunikatsiya vositalaridan foydalanish ham foydali bo‘lishi mumkin. Bu bolaning ijtimoiy muloqotini kengaytiradi va nutq rivojiga yordam beradi.

Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda og‘zaki nutqni shakllantirish logopediya va surdopedagogikaning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Eshitishdagi buzilish bolaning nutq tovushlarini idrok etishi, so‘z boyligini egallashi, grammatik tuzilmani o‘zlashtirishi va muloqotga kirishishida qiyinchiliklar tug‘diradi. Shu sababli bunday bolalar bilan korreksion ishlar erta, tizimli va individual asosda tashkil etilishi zarur. Og‘zaki nutqni shakllantirishda eshituv idrokini rivojlantirish, talaffuz ustida ishlash, lug‘at boyligini kengaytirish, grammatik nutqni shakllantirish, dialogik nutqni rivojlantirish, eshitish apparati yoki koxlear implantdan samarali foydalanish va ota-onalar bilan hamkorlik asosiy metodik yo‘nalishlar hisoblanadi. Demak, eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda og‘zaki nutqni shakllantirish faqat nutq mashqlaridan iborat emas. Bu bolaning eshitish imkoniyatlari, psixologik holati, oilaviy muhiti va ta’lim sharoitini qamrab olgan kompleks pedagogik-logopedik jarayondir. To‘g‘ri

tashkil etilgan metodika bolaning og‘zaki muloqotga kirishishi, ijtimoiy moslashuvi va ta’lim jarayonida faol ishtirok etishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. World Health Organization. Deafness and hearing loss. WHO Fact Sheet, 2026.
2. Centers for Disease Control and Prevention. Early Interventions for Hearing Loss. CDC, 2024.
3. American Speech-Language-Hearing Association. Language and Communication of Deaf and Hard of Hearing Children. ASHA Practice Portal.
4. National Institute on Deafness and Other Communication Disorders. Cochlear Implants. NIDCD, 2024.
5. Moores D. F. Educating the Deaf: Psychology, Principles, and Practices. – Boston: Houghton Mifflin, 2001.
6. Marschark M., Spencer P. E. The Oxford Handbook of Deaf Studies, Language, and Education. – Oxford: Oxford University Press, 2010.
7. Volkova L. S. Logopediya. – Moskva: Vlados, 2007.
8. Boskis R. M. Gluxiye i slaboslishashchiye deti. – Moskva: Pedagogika, 1988.